

OSLOBOĐENO EVINO TIJELO U ROMANIMA BISERE ALIKADIĆ: *LARVA* I *KRUG*

Merima **Omeragić**, Univerzitet u Sarajevu, Centar za interdisciplinarnu studiju „Prof. dr Zdravko Grebo“, merima.omeragic@unsa.ba

Original scientific paper

DOI: 10.31902/fl.45.2023.19

UDC: 821.163.4(497.6).09-31

Apstrakt: U radu se ispituje dimenzija tjelesnosti u romanima Bisere Alikadić *Larva* i *Krug* s kojima je u polje muslimanske književnosti još sedamdesetih godina 20. vijeka uvedena intrigantna i specifična tema oslobođenja ženskog tijela i ženske seksualnosti. Bisera Alikadić na taj način pruža otpor rigidnoj, mizoginoj, nacionalnoj binarnoj matrici, te književnom (i kulturnom) kanonu smještajući svoju junakinju Evu u polje proboja i borbe za preuzimanje vlasti nad sobom i sopstvom, odnosno postizanja totaliteta, kao i autonomije svoje ličnosti. U literarnom fokusu je kako svjedoče simbolički naslovi dva romana *Larva* i *Krug* cjeloviti put transformacije (spisateljice kroz pisanje) junakinje Eve koja tek zaokruženjem puta dostiže puni stepen neovisnosti i slobode: koliko osluškivanjem potreba tijela, toliko i spoznajom i sviješću da je pisanje, odnosno autoekspresija kreativnosti jedini istinski put u slobodu i prevazilazak društvenih i kolektivnih kulturoloških stereotipnih ograničenja.

Ključne riječi: tijelo, identitet, kultura, Bisera Alikadić, *Larva*, *Krug*.

Pozicija spisateljice – između islamskog i maskulinog, porodičnog i kulturalnog autoriteta i ženskog prava na književnost

Patrijarhalne, etničke i religijske politike ostvaruju direktan uticaj na konstrukciju fenomena tijela. Skopčanost ličnog sa kolektivnim identitetom žene u polju tjelesnosti moguće je dekonstruirati i interpretirati na primjeru romana spisateljice Bisere Alikadić: *Larva* (1974) i *Krug* (1983). Specifičnost kulturološko-povijesnog trenutka objavljivanja romana određuje način recepcije teksta i poziciju spisateljice u kanonu nacionalne književnosti. Alikadićkina djela etiketirana su odrednicom erotskog, kakve je u svjetskoj književnosti etablirala godinu dana prije Erica Jong *Strahom od letenja* (1973) izazivajući skandal ogoljenom reprezentacijom seksualnosti i ekspresivnosti tijela u odbacivanju društvenih okova kulture. Bisera Alikadić je u jednom intervjuu izjavila da je njen čin pisanja reflektirao svjetske tendencije revolucionarnog oslobođenja (posebno sputane

seksualnosti) i sticanja ženskih prava. Kao prva autorka romana u muslimanskoj književnosti¹ kako to navodi Alma Skopljak, Bisera Alikadić se pojavila „sa gotovo stoljećem 'zakašnjenja'“ (Skopljak 419-428) u odnosu na autore muškarce. U tom smislu, signifikantan je čas objavljivanja *Larve*, koji je determiniran, osim izazovom maskulinom (i ženomrzačkom) kanonu, u domeni spolne oznake autora teksta, istovremeno je prema riječima spisateljice oivičen govorom „da su seks, ludilo i rak, možda i još neke bolesti, tabu-teme“ (Alikadić 2022) tadašnjeg društva.²

Romanom *Larva* spisateljica je izazvala bijes javnosti, potom i cenzuru. Vrhunac javnog otpora ka Biseri Alikadić, bio je stav glasila Islamske zajednice *Preporod*, koje se rigidnim i moralizatoriskim optužbama okomilo na djelo ove spisateljice. Međutim, prevagu je odnijela autorska svijest iskazana navodom „islam nije u suprotnosti ni sa erotikom ni sa seksom, evo ima mnoštvo knjiga koje to opisuju. Pogledaj *Vrt milovanja* ili *Hiljadu i jednu noć...*“ (Alikadić 2009).³ Argument za recepciju pronađen je u pogrešnoj identifikaciji njenog narativa kao autobiografskog, te satanizaciji spisateljice kao *đavola koji ne krije svoju spolnost*⁴, kao i kroz sugestije o hipertrofiranoj i skarednoj seksualnosti zbog koje se nalazimo u „u praznom krugu naše egzistencijalne zatočenosti u kome se zaludno batrgamo“ (Kadribegović 149-152). Uvlačenjem u erotski krug spisateljica osuđuje junakinju na ostanak „u zatvorenom krugu prazne vlastitosti“ (Isaković 115).

¹ Unatoč sličnostima u realiziranju književnog djela u srpsko-hrvatskom jeziku u kontekstu jugoslavenskih i nacionalnih književnosti i muslimani (danas Bošnjaci) kao etnička kategorija su imali svoju osobenu književnost. U odnosu na trenutak pojave Bisere Alikadić, muslimanska književnost se formirala kao jedinstven sistem ili unutar pripadnosti srpskoj ili hrvatskoj književnosti u sklopu, kako primjećuje Staniša Tutnjević opšte kampanje kreiranja ravnopravnog okruženja i afirmacije svih pisaca u većim centrima kulture. Muslimanska književnost je zasnovana na identificiranju pisaca i spisateljica na osnovu njihovog (učitanog) nacionalnog identiteta, tema i motiva koje obrađuju, to jeste putem „recepcije istočnjačkih naslaga u njihovim djelima“ (Tutnjević 1999, 62). Istovremeno, pripadnost Bisere Alikadić muslimanskoj nacionalnoj književnosti postaje važna kad se ima na umu značaj razbijanja tematskih ograničenja nametnutih tradicijom.

² Usp. *Pisanje kao tegoba i zadovoljstvo*, Intervju s Biserom Alikadić objavljen u dnevnom listu *Oslobođenje*, 04.03.2022.

³ Usp. *Žena hrabrost: Kraljica iz dvorišta*, Intervju s Biserom Alikadić objavljen u listu *Slobodna Bosna*, 19.02.2009.

⁴ Usp. *Poredili su me s crnim đavolom koji ne krije spolnost*, Intervju s Biserom Alikadić objavljen u magazinu *Start*, 02.12.2003.

Marginalizacija⁵ Bisere Alikadić vezana za postojanje dvostrukih kriterija u vrednovanju književnog rada muškaraca i žena. Značajan je i tadašnji incident na nivou suspektne moralnosti *Larve*, a konkretnije primjer je dvostrukim standardima vrednovanja djela spisateljica i autora. U tom kontekstu, Bisera Alikadić se prisjeća: „Zanimljivo je da su mene tada u *Preporodu* iznapadali što pišem o seksu djevojke sa muškarcima, a Anđelka Vuletića koji je u svom romanu pisao o seksu sa rođenom majkom u katoličkim časopisima opravdavali kao zabludjelu ovčicu” (Alikadić, 2009). Osim što se pisanje autora poima u dimenziji superiornosti, muški autoritet proizvodi idealni model žene – anđela iz doma ili kako to povrđuje primjer motiva i figure žene pomenutog autora – žene bludnice. Odstupanje od propisanog modela (junakinje i spisateljice) vodi u uzurpiranje patrijarhalnog modela kulturoloških zakona, te smješta spisateljicu u poziciju da bude umjesto krotka i skeptična spram sopstevnog pisanja – proglašena đavolom, bludnicom i šizofreničarkom. Izborivši pravo pisanja spisateljica odbija ulogu „domaćice anđela” (Gilbert i Gubar 40). Osim u dimenziji profesionalnog – bavljena pozivom spisateljice, i unutar privatnog života, Alikadićka je iskusila i kritiku vlastitog oca koji je našao rukopis romana prije objavljivanja, „bjesnio je, morala sam se skloniti, otići na nekoliko dana od kuće. Moja majka iako domaćica, imala je puno više razumijevanja, govorila da ne zna zašto me napadaju kad je ona čitala i puno bezobraznijih stvari” (Alikadić 2009).

Paradoksalno, u odnosu na današnju priznatost spisateljice i skoro prisilno kanoniziranje, romani *Larva*, ali i *Krug* nakon prvobitnog sablažnjavanja javnosti, postaju opšta tačka mobilizacije drugačijih vrijednosti (u rijetkim feminističkim čitanjima), ali i daljnje nedosljednosti i pogrešne, površne interpretacije u nacionalizovanom kritičkom svođenju djela na erotsko i ljubavno. Tačnije, radi se o relativizaciji vrijednosti i značaja, kako samog djela označenog erotskim, ljubavnim, osrednjim, tako i mizoginim ne samo jednačenjem spisateljice s glasom njenih junakinja, već i procesom degradacije praćenog poznatom tvrdnjom o neispunjenosti uslijed neostvarenosti u polju majčinstva.⁶ Međutim, kako će se pokazati u

⁵ Marginalizirana i obeshrabrena za dalji rad, B. Alikadić se u muslimanskoj književnosti afirmisala isključivo kao dječja pjesnikinja. Književnost za djecu se nalazi niže na ljestvici književnog kanona i stoga postaje pogodan prostor za ekspresiju ženskih literarnih ambicija.

⁶ Dovoljno je pomenuti samo neke od kritičara nacionalne književnosti koji na ovakav način pr/ocjenjuju djelo i lik Bisere Alikadić: Dijana Hadžizukić, Zilhad

ovom radu, navedeni romani su o potrazi za sopstvom, identitetom i cjelovitošću, kao i autonomijom ženskog bića, to jeste i shodnoj narativizaciji tijela i tjelesnog kao preduslova – uporišta za postizanje slobodne kreativnosti i autonomije ženskog bića.⁷

Napisano tijelo kao medij uspostavljanja drugačijih kulturoloških značenja

Romani *Larva* i *Krug* predstavljaju cilj spisateljice da se otrgne iz nominalnog prostora sevdalinke, povezanog s tumačenjima feminilnosti, prostorima doma kao intime, nedorečenošću cenzuriranog i nagovještenog erotizma. Bisera Alikadić ujedno, prekoračuje dozvolu poetskog prostora i ekspresijom osvaja i suvereno vlada poljem romana. Sa sviješću o ograničenjima savdalijskog diskursa, pripisanog pjesnikinjama s punim pravom navodi: „možda su mi se pranenine dimije vrtjele oko nogu dok sam pisala, ali sam ipak uspjela napisati *Larvu*“ (Alikadić 2003). Zahvaljujući navedenoj introspekcijskoj opservaciji spisateljicu je lako mapirati u pripadajuću kulturi. Osim što ukazuje na kompleksan odnos kroz povijest s nacionalnim književnim kanonom, B. Alikadić implicira važnost kulturološke određenosti koja manipulira sa vaspitanjem utemeljenom na strogim normama koje sputavaju artikulaciju ženskog iskustva i oslobođenost bića u totalitetu, kao i osvajanje slobode. Pranenine dimije⁸ su metafora ograničenja jer se identificiranje s odjevnim predmetom može shvatiti kao prihvatanje

Ključanin, Enes Duraković, već ranije pomenuti Alija Isaković, Aziz Kadribegović i drugi.

⁷ Navedeni aspekt je vrlo važan, pogotovo kad se ima u vidu i domet feminističkog čitanja ne samo *Larve* i *Kruga*, već i poetskog opusa Bisere Alikadić – koje se zadržava na nivou slavljenja oslobođenog ženskog tijela i seksualnosti, dok izostaje metafizički aspekt i upućivanje na analizu polja identiteta i sopstva.

⁸ Bosanskohercegovačke narodne nošnje od otomanskog perioda naovamo su dominantno bile orijentalizirane. Takav stil narodne nošnje koji je bio svojstven muslimanima uključivao je dimije, čakšire, fermene, jemenija, fesove, zarove, feredže i slično. Dimije (tur. dimi – čvrsto platno i grč. dimitos) su osnovni dio tradicijske odjeće muslimanki. Hlače širokih nogavica koje padaju u bogatim naborima i vežu se ispod koljena, a odijevaju se preko donjeg rublja (*Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. 2021*). Nazivane su i turskim hlačama koje su sinonim za šalvare, tradicionalne nošene širom Bliskog Istoka, te su sa osvajanjima Osmanlija svoje mjesto našle na Balkanu, a potom i šire (egzotični modni izričaj). Vremenom su postale sinonim za oblačenje žena *a la turca*. Uprkos promjenama tokom 20. vijeka dimije su kao glavni, tradicionalni odjevni predmet za muslimanke, očuvane pretežno među seoskim stanovništvom sve do danas.

vrijednosti tradicije, dok u motivu saplitanja nalazimo preporuku odustanka od kreativnog rada. Ukratko, dimije imaju zadatak da ukažu na uzaludnost i ponište spisateljski rad. Smještena u ponore kolektivnog obeshrabrivanja spisateljica se suočava sa nalogom da „porekne ili suspregne“ (Showalter 207-220) vlastito iskustvo, segmente o sfere bića, posebno tijelo/tjelesnost i potrebu za izražavanjem. Nakon prvobitnih emancipacijskih praksi iz doba ranog jugoslavenskog socijalizma žena muslimanka⁹ stekla je uslove za bavljenje različitim profesijama i istraživanje vlastitih dometa. U muslimanskoj književnosti (danas bošnjačkoj) povećan je broj spisateljica koje su testirale i koristile drugačije forme izražavanja, pa tako i žanr romana.

Iako su nastali i objavljeni u razmaku od devet godina, romani *Larva* i *Krug* tematizuju život glavne junakinje i pripovjedačice Eve, obuhvatajući jednu godinu njenog života. Četiri godišnja doba obilježavaju prirodni ciklus kojim je determinirana Eva kao žena i njena aspolutna transformacija – od djevojke u ženu, i od bibliotekarke u spisateljicu. Od larve koja zahtjeva preporod iniciran istraživanjem tjelesnosti i seksualnosti, junakinja kako bi stigla do nalaska smisla u pisanju, zatvara krug preobrazbe zaokruženjem vlastite autonomne ličnosti. Na taj način se istraživanja tijela i seksualnosti nameću kao osnovni i vitalni preduslovi upoznavanju vlastite čulnosti, potreba i uopšte cjelokupnog bića. Junakinja završava transformaciju sa nepokolebljivom odlučnošću da načini definitivan iskorak u odnosu na patrijarhalne odnose (brak, supružništvo, majčinstvo, brigu za domaćinstvo), te se ohrabri na zadovoljenje intelektualnih i duhovnih potreba za bavljenjem književnošću ne iz pozicije bibliotekarke, već spisateljice. Sraz između društvenih zahtjeva za majčinstvom potpomognutih idejom o biološkom satu i oponašanjem modela supruge, u Evinom slučaju biva svjesno iznevjeren. U borbi s društvenim postulatima, iako se na trenutke čini da će Eva ćuteći preuzeti nametnute heteronormativne obaveze i pritisak, posebno iz smjera roditeljskog očekivanja „Ne vjerujem da su prestali da vjeruju u mene kao mogućnost čuda koje će da bljesne, da ostvari nešto. Moram produžiti njih, moram produžiti sebe“ (Alikadić *Krug* 38), nad junakinjom prevlast odnosi težnja za ispunjenjem unutrašnjih zahtjeva. Stoga, joj

⁹ Prije svega se misli na pristup žene muslimanke obrazovanju, pravu na glas, javnim prostorima i posebno na odijevanje kao preduslov inoviranju i stvaranju pogodnijih uslova za život. *Zakon o ukidanju feredže i zara* koji je na nivou Bosne i Hercegovine i ostalih Republika donešen 1947. godine na osnovu inicijative Antifašističkog fronta žena (AFŽ) bio je zasigurno jedan od najvažnijih emancipacijskih koraka. Usp. Karčić, Fikret (2013).

pisanje omogućava da preuzme kontrolu nad svojim životom i ispuni težnje i ambicije koje figuriraju od lične satisfakcije do kreativnog učinka i društvene participacije.

Glavna junakinja oba romana je tridesetogodišnja Eva. Bisera Alikadić svoju junakinju gradi s aluzijom na starozavjetni motiv o prvom muškarcu Adamu i ženi Evi, pri čemu savremena Eva preuzima kodifikovanu moć prve žene u otporu i kršenju zakona boga i rajskog poretka. Taj čin se interpretira kao narušavanje i opstrukcija patrijarhata jer žena kao subjekt volje investira u sebe. Visoko otjelešnjen i čulan postupak kušanja jabuke koji funkcionira u službi oslobođenja tjelesnog i spolnog i seksualnog saznanja o sebi izaziva društvenu kaznu jer se u cjelosti kosi sa naložima dobrog života za ženu. Uprkos činjenici da živimo u politički liberalnom društvu suočeni smo sa prisilnom socijalizacijom seksualnosti utemeljenoj na procesu internalizacije u kojem se „identifikujemo sa spletom moralnih ubeđenja i političkih angažmana koje personalizujemo kao deo sebe, i na koja se pozivamo kao merila kojima prosuđujemo odvijanje svog života“ (Kornel 54-55). *Larva* upućuje na junakinjin postupak odbijanja majčinstva i rađanja čime se redefinira ključni zahtjev društvene stvarnosti, kojeg ne koleba niti pesimizam izazvan strahom od izostanka metamorfoze: „U sebi napravih čahuru/ Sa zlatnom larvom/ Što preobrazbe joj nema“ (Alikadić *Larva* 7). „Sam naslov romana sugerira na nužnost preobrazbe i neodrživost postojećeg sistema u kojem su žene Drugost u odnosu na muškarca, jedinog egalnog predstavnika u društvu i patrijarhalne sredine iz koje potječe“ (Pečenković i Delić 67-74). Eva odbija tradicionalnu zakonitost seksualnosti koja podrazumijeva prokreativnost i koncentrira se na druge dimenzije poput užitka i afekata. Afekti odluke „s kim ćemo imati seksualne odnose“ (Kornel 59) u potpunosti determiniraju sve aspekte oslobođene seksualnosti. Stoga, ne iznenađuje junakinjina sloboda upuštanja u (nedozvoljene) seksualne odnose s različitim likovima, oženjenima (što je protiv podrazumijevanog morala „uzmu me. Uzimam ih. Bez posljedica“ (Alikadić *Larva* 87), „bila sam mu tvorac i ljubavnica“ (Alikadić *Krug* 40) – odnos sa Vladom, prijateljski odnos s Čalfijem, slobodni seks s Mikelom), u vezi, i bez obaveze; pa potom na mjestima – na primjer u parku (filozofija i kontroverza javnog prostora), uzbuđenje i želja za orgazmom „poplava sam“ (Alikadić *Larva* 11) (u odnosu na promoviranu krotkost žene); osciliranje između potčinjavanja i davanja; toplina unutrašnjeg junakinjinog svijeta u odnosu na strogost vanjskog; sloboda ljetovanja naspram sigurnosti (i uslovljavanja) roditeljskog doma „to je cijena po koju prodajem svoju slobodu, svoju potrebu da sam samostalna, svoju mogućnost zrenja“ (Alikadić *Larva* 17), slobodan izbor

u sudaru sa pokušajem oponašanja patrijarhalnih vrijednosti (na primjer testiranje uloge dobre žene /prirodnog i prikladnog odnosa/ koja tetoši muškarca Lazu i pruža mu podrazumjevano: pospremanje prostora, kuhanje, kupovinu, slušanje, te razumijevanje). Tek raskid s Lazarem, nudi konačno oslobođenje, ali i naučenu lekciju – ovaploćenu u završetku romana.

Zapravo, u istraživanju vlastite seksualnosti junakinja koristi benefite stečene slobode kako bi preuzela kontrolu nad svojim tijelom i istrgnula ga od pristiska društva. U kontekstu slobodne upotrebe svoga tijela, junakinja demistificira i deminira tradicionalne patrijarhalne vrijednosti, kako bi razotkrila sisteme na kojima funkcionira porodica i društvo. Konkretnije, Eva raspolaže svojim tijelom i seks koristi radi sticanja užitka kojeg joj društvo odriče privilegirajući muškarca u odnosu.

Moje tijelo u vodi. Voda na mom tijelu. ... Voda je postala muškarac. Vlado. Ja joj se predajem. Ona me prožima cijelu. Ili je možda moja najveća ljubav voda. Pa kada uživam hoću da sve na nju liči. Šta je vatra u odnosu na vodu! Voda je gasi. Voda je sila. Život je počeo u njoj. ... Vsevolod me nazvao kristalnom bludnicom kad sam mu povjerila svoju ljubav prema vodi. Bludnica i jesam. Svaki milimetar moje kože, svaka čestica moga mozga želi da osjeti spajanje (Alikadić *Larva* 71).

Eva se podrivanjem heteronormativnih standarda usredsređuje na povezivanje potrebe, želje sa svojom tjelesnošću stavljajući sebe na prvo mjesto. Potraga za satisfakcijom realizirana je kroz slobodne i senzualne spolne odnose sa nekolicinom neobaveznih ljubavnika. Pominjanje vode u ovom kontekstu označava zadovoljenje strasti, ali i praporijekla života, te da je jedan od četiri osnovna elementa prirode koji u korealaciji s elementima zemlje, zraka i vatre predstavlja bitne pojmove vezane za čovjeka. Sjedinjenje s vodom ukazuje na harmonizaciju odnosa na nivou prirode, ali i dovođenje u ravnotežu tijela, duha/emocija, razuma i svijesti. Artikulacija stava i svijesti o seksualnosti i razvijanju i prepoznavanju spolne želje nastavljen je i u romanu *Krug* u kojem Eva zaziva vodu kao simbol oslobođene seksualnosti, ali i slobode da se izdigne iznad patrijarhalnih ograničavajućih zakonitosti o prioritetu muškog užitka u seksualnom odnosu. Istovremeno, optočeti proces ispitivanja tjelesnosti i tijela, u *Krugu* dobija još veći zamah, postajući ne samo medij, nego i „poprište pregovora, usklađivanja i nadmetanja“, odnosno i samo „jezgro identiteta“ (Pečenković i Delić 67-74). B. Alikadić na sljedeći način opisuje tjelesnu senzaciju ekspresije i aktualizacije junakinjine seksualnosti:

Baci se na mene, ali i ja ću se baciti na tebe. Ako si ti maestro na violini i ja sam maestro na onoj stvari. Upoznaj me. Upoznaćeš me. Nećeš me samo tako imati. Volim seks kao što volim toplu kišu, ali mi je potreban sloj iznad i ispod toga. Tebi nije. Tim gore po tebe. Spojih svoju misao punu želje i osvete sa svim onim zatomljenim čutnjama svoga tijela“ (Alikadić *Krug* 30).

Bisera Alikadić oslobađa Evu od osjećanja krivice radi stavljanja svojih potreba na prvo mjesto. Među normama kulture, pored primanog muškog zadovoljstva i demoniziranja, zatomljenosti, te cenzure ženske seksualnosti, spisateljica reprezentirajući Evino iskustvo razara predodžbe o nedostatnosti ženskog bića i tijela da iskusi granice čulnosti. Ispoljavanje ženskog tijela na taj način determinirano je otporom muškoj kolonizaciji i prevlasti, napuštanjem loših obrazaca kulture neslobode i čednosti i svođenju na propisane i biološki uvjetovane, a potom u društvo transponirane uloge. U središtu pozornosti *Larve* i *Kruga* se nalazi netom oslobođeno tijelo žene. „Telo kako je imanentno, tako i transcendentno. U meri u kojoj živim telo, ono je fenomen koji iskušavam i koji obezbeđuje, dakle, sam horizont i tačku perspektive koja me postavlja u svet i omogućava odnose između mene, drugih objekata i drugih subjekata“ (Gros 131). Tijelo posjeduje i komunikacijsku i spoznajnu dimenziju. Stoga, Eva svoje tijelo upotrebljava kao senzor za spoznaju i komunikacijski medij na relaciji sa sobom, drugima (posebno muškim spolom/rodom koga progresivnost samostalnost ženskog tijela šokira), ali i u smislu redefiniranja krute uloge i pozicije žene u svijetu, odnosno tim se putem uspostavljaju drugačija – depatrijarhalizirajuća kulturološka značenja. Preciznije, junakinjino tijelo iako, čvoršite identiteta i okidač potrage za sopstvom, nezaustavljivi fluid, ono i pregovara društvene uzuse, ispitujući ih vlastitim postupcima. Muškarac kao univerzalija iz tradicionalne opozicije, ohrabren vlastitim društvenim privilegijama stečenim na račun svoje spolnosti, u narativu i diskursu Bisere Alikadić postaje (seksualni) objekt ženskog raspolaganja i na koncu motiv za subverzivnost ženskog teksta. Ako bi na trenutak posumnjali da je Alikadić upala u zamku objektivizacije Evinog tijela na osnovu podavanja muškarcima, te u trenucima pokušaja junakinje da načini kompromis sa društvom oponašajući modele u odnosu sa Lazom (primjerene žene, požrtvovane, domaćice i buduće majke), Eva se repozicionira, transformira i okreće ka slobodi – neposlušno cureći iz normirane fizičke i metafizičke vlasti muškarca.

I razum i tijelo – totalitet ženskog bića

S obzirom da se u *Larvi* i *Krugu* isprepliću tendencije junakinje za odbranu prava na postojanje ženskog bića u totalitetu, druga referentna tačka literarne reprezentacije proizlazi iz binarnog konstrukta razum/osjećajnost, pri čemu se potonja karakteristika pripisuje ženama, ali i u odnosu na prirodu tijela. Eva u oba romana dekolonizira vlastito tijelo od društvene prakse osvajanja, prevlasti i korištenja, kao i dominantnih konstitucija u kulturi i načina reprezentacije njihovih razlika. Tim putem njeno tijelo postaje uporište za (samo)otkriće cjelokupnog bića žene. Zazor od ženskog tijela – takozvanog *crnog kontinenta*, o kojem u „Smehu meduze” (1975) piše Hélène Cixous kao o muškom, frojdovskom diskursu koji označava pokoravanje žene i njeno nepoznavanje, koju vodi u internalizovanje „strave crnog” (Siksu). Uopšte, kulturološki zazor od ženskog tijela kanalisiran je procesima kontroliranja, discipliniranja i instrumentalizacije utemeljen je na patrijarhatu koji „zahteva da ženska tela i polnost budu društveno proizvedeni kao manjkavi” (Gros 98). Oduzimajući ženama pravo na razum i djelovanje, te u odnosu na karakter muškog tijela¹⁰ i prisvajanje razuma, fokus ženske borbe je stavljen koliko na fizičko, toliko i na duhovno oslobođenje ili autonomiju bića. Međutim, Eva odstupanjem od prinudne materijalizacije tijela u društveno prihvatljivim i preporučljivim okvirima, ojačava individualne potencijale i dolazi u fazu otkrića i zadovoljenja unutrašnjih težnji svog bića. U hijatusu nepoštivanja normi koje bi da oblikuju i socijalizuju tijelo smještaju se subverzivni zahtjevi za transformacijom i artikulacijom subjekta žene. Proces materijalizacije tijela koji se provodi pod uslovima patrijarhata ne može biti konačan, niti završen jer se „tela nikad ne povinuju normama koje su ih naterale da se materijalizuju” (Batler 14). Kroz djelovanja razuma i spoznaje žena stiče mogućnost za odbacivanje ukodirane osjećajnosti i potmule tjelesnosti, te na njihovo mjesto dovodi oslobođeno tijelo od patrijarhalnih stega i svijest o značaju i artikulaciji vlastite kreativnosti. B. Alikadić zaokružuje Evinu ličnost problematizirajući njenu odluku da iz pozicije bibliotekarke (simbolične čuvarke muškog znanja i epistemološkog poretka) pređe ograničenja i postane spisateljica. U zadnjim paragrafima romana *Larva* za vrijeme posuđivanja knjiga čitateljima Eva opservira sljedeće:

¹⁰ Muško tijelo pod istovjetnim okolnostima i uslovima pod kakvim subjekt funkcionira, nameće se kao paradigma prostora i epistemologije. Muško tijelo je središte kulture ne samo radi fizičke snage, nego i dominacije falusa koji iz prostora tjelesnosti i biološkog spola zadobija na društvenoj i univerzalnoj vrijednosti.

Iz kataloga vadim kutiju. Podsmjehuje mi se ta papirnata sila, unizuje me svojom moći trajanja. Listići. Imena pisaca i knjiga. Koliko ljudskih ostvarenja i pokušaja. Sve je to ovdje u slovima i prašini, složeno mojom rukom, a kada pođem u penziju neću imati pravo da posljednji listić u katalogu da stavim svoje ime. Teško mi je kad na to pomislim, teško mi je toliko da mi niko ne bi povjerovao“ (Alikadić *Larva* 112).

Pesimizam s kojim Bisera Alikadić zatvara ovaj roman u *Krugu* evoluirao do problematiziranja procesa pisanja kao obeshrabrenja. Osim napada na Evinu želju da se realizira kao spisateljica koji su dolazili iz njenog intimnog okruženja – ljubavnika Lazara i porodice – ona je imanentno suočena sa strepnjom od autorstva. U literarnom fenomenu kojeg su definirale Sandra Gilbert i Susan Gubar kao „koreniti strah da ne ume da stvara“, strepnja od autorstva je „pogoršana njenim strahom da se ne može boriti protiv muškog prethodnika po 'njegovim' pravilima i da pobedi, a takođe i strepnjom da ne može da 'začne' umetnost sa (ženskim) telom muze“ (Gilbert i Gubar 112-137). Prijem njenog pisanja u društvenoj sredini u kojoj se kreće primjer je poznatih i spornih praksi koje se kreću od: Vlade koji preporučuje da piše pisma (duboko intimistički žanr i formu, u zatvorenosti privatnog prostora), Lazara koji vjeruje da njen roman neće biti objavljen, do Plundre koji daje svojevrstnu podršku. Dajući Lazaru rukopis na čitanje Eva je namjeravala da ostvari i potvrdi bliskost, te dostigne žučeno odobrenje. Kontekst gradiran Evinim pospremanjem stana dodatno usložnjava patrijarhalnu opresiju izraženu Lazarevim negodovanjem i kritikom teksta.

-Ne sviđa mi se. Loš ti je stil pisanja, kako bi mi seljaci rekli. Priča, sadržaj, ne znam, ali mislim da se tako ne piše. Oči mi dotače iznenadni plamen zle vatre. Izgubih sliku svijeta, sliku sobe u kojoj sam se nalazila. Prvi čovjek koji čita moj rukopis, čovjek koji bi trebalo da me shvati kaže da ne valja. Ne dopada mu se. Loše pišem. Nešto kao bol stegnu mi srce. Tako se umire naglo... Neću da umrem. Kako samo da iščeznem iz njegove kuće? Kako da se smirim dok odživim zadani udarac? – Znaš, to je samo rukopis. Još ću da mijenjam, a ako bude štampano... – Ovo nikad neće biti štampano – odrečno zavrti glavom. Bez obzira na sve ne mogu mu oporiti pravo mišljenja. Na oštar nož me je nabo, ali... Što se pisanja tiče moram da budem svoja, hrabra, sama u sebe da vjerujem... Makar i u svoju zabludu. A ako on ima pravo? Ja se solidarišem s njim, a on meni ovako surovo ... Biće. Čista hartija u štamparijama čeka na me (Alikadić *Krug* 121-122).

Između izbora oponašanja tradicionalnih uloga i prihvatanja obeshrabrenja od strane ljubavnika i s druge strane suprotstavljanja svemu radi pisanja, Eva se odriče romantične ljubavi i vraća se sebi. Taj povratak izjedruje svijest o snazi i značaju vlastite kreativnosti i artikulacije subjekta pisanjem. Stepenn dosezanja konačne slobode ne može biti zadržan na nivou tjelesnog, spolnog i seksualnog, svakako mora biti podignut na duhovno i racionalno. Procesima pisanja i ispisivanja junakinja shvata i poima svijet, osmišljava postojanje i u odnosu na sebe i sa sobom i kroz sebe piše, unapređuje sopstvo, ali i procesuirá svoj identitet. Završetak romana za junakinju neće značiti, sporan čin – kojim bi se dovelo u pitanje osvajanje slobode – kako navode kritičari/ke nacionalnih književnosti – kompenzaciju majčinstvu i braku. Prije, radi se o bazičnoj potrebi žene na testiranje i upoznavanje svog tijela, potom Evinog ekspresiji i kreativnosti i na koncu odbrani subjekta, sopstva i identiteta od društvenih datosti, patrijarhalnih hijerarhija, kao i kulturoloških negativnih predodžbi. Upravo suprotno, od bilo kakve kompenzacije, pisanje će postati put ka kulturalnoj vidljivosti koja uključuje upisivanje u polje kulture koja ju u ime razlike i ženske neposlušnosti prezire i odbija. U konačnici proces pisanja će označiti rekapitulaciju vlastitog života: „Kad sam malo pročačkala po sebi i upitala se šta činiti, ne uvenuti tek tako, došla sam do rješenja: pisati“ (Alikadić *Krug* 36).

***Larva* i *Krug* – put ka cjelovitosti ženskog bića**

Autonomnim činom propitivanja tjelesnosti i seksualnosti i rada na sebi Eva će konačno uspostaviti poveznicu između tijela i uma, odnosno preći put ka otkriću i konkretizaciji bića, a preko zahtjeva za ispitivanjem polja identiteta, segmenata sopstva i upisivanja subjekta žene u tijelo teksta. Bisera Alikadić je romanima *Larva* i *Krug* zaokružila ličnost junakinje – u rasponu od larve/ gusjenice do leptirice - Eve uspostavljajući koordinate njenog tijela kao skopče i okidača društvenog pregovora oko društvenih ugovora i pozicija, modela, figura i uloga, to jeste tijela kao mjesta ne samo za postizanje slobode, već i značenja. Putem tijela kao medija i alata za pregovaranje slobode uopšte, junakinja je napustila dominantne i sporne obrasce kulture koji bi da je formatiraju i dodjele primjereno značenje, dubinski i zapravo određeno posebnim spektrom stereotipa i negiranjem, kao i cenzurom žene i njenog bića. Alikadićkina junakinja Eva svojim postupcima pruža otpor patrijarhalnoj tradiciji i uzima ili osvaja pravo na samoerotizaciju pod vlastitim uvjetima strujanja i cirkuliranja (oslušivanja unutrašnjih i želja tijela) suprotstavljajući se nazorima i kontroli društva. Etabliranjem drugačijih iskustava iz pozicije oslobođene žene Eva po profesiji, ne

samo bibliotekarka, već i spisateljica ulazi u područje proizvodnje teksta, na način na koji to čini i Bisera Alikadić u svojim romanima i poeziji – posredstvom iskustva i sa/znanja tijela i uzurpiranja porodice, društva i kulture. U tom smislu fenomen tijela i tjelesnosti se ispostavlja kao ključan preduvjet/okidač i moćan medij ženskom postanku društvenim autonomnim subjektom.

LITERATURA

- Alikadić, Bisera. *Larva*. Mostar: Prva književna komuna, 1974.
- Alikadić, Bisera. *Krug*. Ljubljana: Prva književna komuna, 1983.
- Batler, Džudit. *Tela koja nešto znače. O diskurzivnim granicama „pola“*. Prevod: Slavica Miletić. Beograd: Samizdat B92, 2001.
- Gilbert Sandra i Suzan Gubar. „Zaraza u rečenici: žena pisac i strepnja od autorstva“. *Ženske studije*, časopis za feminističku teoriju br. 5-6 (1996): 112-137.
- Gilbert Sandra and Susan Gubar. *The Madwoman in the Attic. The Woman Writer and Nineteenth-Century Literary Imagination*. New Haven: Yale UP, 1984.
- Gros, Elizabet. *Promenjiva tela: ka telesnom feminizmu*. Prevod: Tatjana Popović. Beograd: Centar za ženske studije i istraživanja roda, 2005.
- Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. 2021. Web: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=15193> (pristupljeno: 28.6.2021.)
- Isaković, Alija. „Pogovor“. *Larva*. Bisera Alikadić. Mostar: Prva književna komuna, 1974.
- Kadribegović, Aziz. „Knjiga specifične vizure - Bisera Alikadić, 'Larva'“. *Izraz*, God XX, br. 1 (1976): 149-152.
- Karčić, Fikret. „Stavovi vodstva Islamske zajednice u Jugoslaviji povodom zabrane nošenja zara i feredže“ [The Position of the Leadership of the Islamic Religious Community in Yugoslavia Regarding Prohibition of Veil (Zar and Feredja)]. *Anali Gazi Husrev-Begove Biblioteke* 20.34 (2013): 225-236, <http://anali-ghb.com/index.php/aghb/article/view/293>
- Karčić, Fikret. „Primjena zakona o zabrani nošenja zara i feredže u BiH – istraživačka bilješka“ [Implementation of the Law prohibiting veil (zar and feredja) in Bosnia and Herzegovina – Research note]. *Novi Muallim*, 56 (2013): 50-55, <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=202613>
- Kornel, Drusila. *U srcu slobode: feminizam, pol, jednakost*. Prevod: Ranko Mastilović. Beograd: Centar za ženske studije, 2002.
- Pečenković, Vildana i Nermina Delić. „Od Larve do leptirice i/ili da li je moguće prekinuti začarani Krug?“ *Crveni ocean: prakse, taktike i strategije rodnog otpora*, ur. Feldman, Lada Čale et. al., Zageb: Centar za ženske studije, 2016, 67-74.
- Pisanje kao tegoba i zadovoljstvo*, Intervju s Biserom Alikadić objavljen u dnevnom listu *Oslobođenje*, 04.03.2022.

- <https://www.oslobodjenje.ba/magazin/kultura/knjizevnost/bisera-alikadic-knjizevnica-pisanje-kao-tegoba-i-zadovoljstvo-738607>
- Poredili su me s crnim đavolom koji ne krije spolnost*, Intervju s Biserom Alikadić objavljen u magazinu *Start*, 02.12.2003.
- Siksu, Elen [Cixous, Hélène]. „Smeh meduze“. *ARS: Časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 5-6 (2010): 18-31.
- Showalter, Elaine. „Killing the Angel in the House: The Autonomy of Women Writers“. *The Antioch Review* 50.1-2 (1992): 207-220.
- Skopljak, Alma. „(Žensko) pisanje kao (žensko) postojanje (o romanima Bisere Alikadić)“. *saZnanje*, Filozofski fakultet, Univerzitet u Zenici, br. 1 (2018): 419-428.
- Tutnjević, Staniša. 1999. *Muslimanska književnost na srpskohrvatskom jeziku u odnosu prema srpskoj i hrvatskoj književnosti*. Budapest: Open Society Institute.
- Vulf, Virdžinija [Woolf, Virginia]. *Sopstvena soba*. Prevela: Jelena Marković. Beograd: Plavi jahač, 2014.
- Žena hrabrost: Kraljica iz dvorišta*, Intervju s Biserom Alikadić objavljen u listu *Slobodna Bosna*, 19.02.2009.

EVA'S LIBERATED BODY IN BISERA ALIKADIĆ'S NOVELS: *LARVA* AND *KRUG*

This work of Bisera Alikadić, the first author of the novel that tackles taboo topic of body and corporeity, scrutinizes dimension of body and corporeity. Novels *Larva* [The Larva] (1974) and *Krug* [The Circle] (1983) introduce intriguing and specific theme of liberation of woman's body and censorship on sexuality into Muslim (now it is Bosniak) literature, as early as seventies of 20. century. Owing to this type of writing, B. Alikadić was met with a negative reception and was criticized in terms of mainstream national literature. Namely, her position of female author is defined by shifting between Islamic and masculine, as well as family and cultural authority on one hand; and the tendency to achieve woman's right to literature-creative work and independent writing, on the other. Her novel *Larva* published in a specific cultural and historic moment (just a year after Erica Yong's *Fear of flying*) was found to be erotic, vulgar, scandalous in a bare representation of sexuality and woman's body, therefore damaging. In the context of internal social (patriarchal) limitations and bounds of national literature in which the work and the author occur, resistance of the community and the act of marginalization of the author is evident. Such attitude is based on public rage or more precisely, on rigid and a self-righteous stance of the Islamic Community (the case and the incident appeared in *Preporod*), negative and outward critic of the fathers of national literature (historians and critics). In latter field, the novel *Larva* was brought into disrepute by literary critics, agreeing mainly in (wrong) assessment that the literary work was viewed in a manner merely simplistic- through shameful exaggeration of sexuality and identifying the voice of main character Eva as autobiographical, labeling the work as vain and mediocre at best, erotic and romantic, and finally

by means of satanizing the author, with accusation that she contributes to bad moral status of the society.

In the core of this misogynist attitude towards the author and her novel, we detect double not only literary-critical standards, but also binary cultural and social standards. All-out defamation of Bisera Alikadić was followed by prying into her private life and condemnation through claims that she has not achieved motherhood and that writing served to compensate for that, which has no relevance to literature. On the other hand, although quite aware of these processes (in her interviews she talks about those incidents), her own marginalization, innate superiority of author-she thus confirms the power of resistance and importance of her choice to write, creativeness and tackling taboos. Simultaneously, authorities strive to produce the desirable model of woman-an angel from home (Virginia Woolf), in a face of which is, her, (heroine and author) with a capacity to break away from the grip of social control-woman harlot. Such a departure from recommended model in literature leads to usurpation of literary system and patriarchal system and cultural laws in general. The aim Bisera Alikadić had on her mind with her novels *Larva* and *Krug*, was to liberate herself from social conditioning, destroying traditional stereotypes and norms of behavior, face taboos, undermine false morality and puritan conception about Islam and Muslim literature by offering an alternative version and concept of life (awareness of erotic and corporeal in oriental literature and culture in general); and finally, her aim was also to become a part of world's revolutionary movement of liberation of woman, her body and her sexuality.

It is a paradox that today's position of the author in national literature, when she's being forcefully canonized and declared the first Muslim woman/female author of novels-novelist, after initial outrage of public at her novels *Larva* and *Krug*, and her poetry as well, together with superficial approach and misinterpretation of her work (as being erotic and romantic novels) by most of the national critics, the works of Bisera Alikadić, receives first feminist interpretations and reading. However, in spite of affirmation for the sake of existence and mobilization of different values, inconsistency in studies based exclusively on politics of body and sexuality, still remains a problem. Therefore, the objective to this thesis is to expand the field of politically corporeal, that is, to show that *Larva* and *Krug* are actually narratives about quest for one's self, identity and integrity, as well as the autonomy of woman's being; in other words that both novels represent body, corporeal and sexual as a true precondition- a hotbed of freedom, creativeness and accomplishment, the autonomy of woman.

Bisera Alikadić resisted rigid, misogynist, national binary matrix, as well as literary (and cultural) canon with her works; thus, placing her heroine Eva into the field of breach and struggle for taking over of power over oneself and one's self, that is, achieving totality and autonomy of personality. The literary focus is, as symbolic titles of both novels *Larva* and *Krug* would tell, a whole path of transformation (of the author through writing) of character of Eva who reaches her full independence and freedom with completion of that path;

achieved through listening to the needs of the body, and understanding and awareness of the fact that writing that is, auto-expression of creativeness is the only right way to gain freedom and transcending of social and collective cultural, stereotype limitations.

This work argues two key assumptions: using body as medium to establish different cultural meanings and standpoints that, apart from the body, the mind of a woman represents a starting point in forming of totality of woman's being.

Novels *Larva* and *Krug* represent the attempt of the author to break away from nominal sphere of *sevdalinka* associated with interpretations of feminine, home as a sphere of privacy, ambiguity of censorship and hints of eroticism. In that sense Bisera Alikadić overtakes the field of novel, offering a different poetics in respect to traditional understanding of feminine (in transgenerational aspect of her female family tree- for example in a symbol of para-grandma's *dimije*/fundamental part of traditional clothes of Muslim women; the garment which consists of baggy pants lavishly folding down to be tied at the ankles/ wrapping in between the legs; the author sees as distracting factor for unobstructed writing; to the spite of which she wrote *Larva*). Following the emancipation of Muslim woman, after the end of World War II and the policy of social organization of Socialist Federative Republic Yugoslavia, women got rights and women/female authors were in a position to appear on the literary market and write freely, as well as test genres.

Heroine's readiness to defend the right for existence of woman's being in totality is entangled into *Larva* and *Krug*. Decolonizing her body away from social practice of conquer, dominance and utilization and dominant constitutions in culture as well, the author takes the body of her heroine as a stronghold of the very revelation of the woman's being as a whole. Deciding to forego desirable materialization of body, the heroine Eva trespasses the realm of using her reason to boost her own potential so as to reach the phase of revelation and gratification of inner desires of her being, that is, subversion, the idea of transformation and articulation of subject of woman. Through action and place of reason and function of cognizance, woman gets an option to discard coded sensitivity and censorship of corporeity, put her body liberated from patriarchal shackles on its place, as well as show awareness of her own creativeness. Bisera Alikadić rounds up Eva's personality by discussing her decision, from the position of librarian, (symbolic guardian of male knowledge and epistemological order) to transcend limitations and become a female author; that confirms in the chapter about Eva's browsing of library file. In this manner, the author expresses her doubt about the choice of heroine's calling, with which the novel *Larva* ends. The novel ends in pessimism and in *Krug* it evolves and problematizes process of writing as discouragement. Apart from an assault at Eva's wish to realize herself as writer, that came from her intimate circle-her lover Lazar and family-she is immanently faced with a fear of authorship (Sandra Gilbert and Susan Gubar). Acceptance of her writing in her social circle entails some questionable practices: refusal and criticism, skepticism toward publishing of her novel (Eva's novel), and a certain form of

support. Eva gives her novel's rough draft to Lazar to read and instead of desired understanding and fellowship she receives disapproval and criticism of her work. It is interesting how the main character of the novel Eva is placed in the house chores setting (patriarchal oppression), while Lazar is reading her rough draft; thus underlining more dramatically differences between men and women. Her choice is to either emulate traditional roles and accept her lover's discouragement, or oppose everything for the sake of writing. Eva throws away romantic love and returns to herself and her mission of writing. Level of reaching final freedom cannot be withheld on the level of corporeal, sexual and gender; it certainly has to be lifted to the level of spiritual and rational. Process of writing helps the heroine to understand and take stock of the world, deliberate the existence and in relation to herself, with and through herself, she writes, updates the self, yet processes her identity as well. The end of *Krug*, and *Larva* when observed together-will mark (not a controversial act of writing as a compensation for marriage and inability to become a mother, as some critics claim) a basic need to explore body and expression of creativity, and finally to defend the subject, self and identity from a normative of patriarchal society. Moreso, writing will make her visible (both Eva and Bisera Alikadić), and make her name enter the books of a culture that rejects her on the account of difference and woman's disobedience. Finally, process of writing marks recapitulation of one's own life: "When I looked deeper into my soul and asked myself what to do, and not wilt just like that, I came to a solution: write" (Alikadić *Krug* 36).

Novels *Larva* and *Krug* represent a path to integrity of woman's being. Bisera Alikadić managed to create a full-fledged character in *Larva* and *Krug* - in a developing process from larvae/caterpillar to a butterfly Eva, setting up coordinates of the body as buckles and triggers of social negotiation over social agreements and positions, models, features and roles, that is, the body as a place where both freedom and meaning are achieved. Through body as a medium and a tool to negotiate freedom in general, the heroine abandons dominant and controversial patterns of culture which aim on re-shaping her and allocate a proper meaning, specifically and profoundly determined by a special specter of stereotype and negation, as well as a censorship of woman and her being. Eva, with her doing, offers resistance to patriarchal tradition, opts for self-erotization under her own conditions of circulating (hearing out inner desires of her body), thus resisting a viewpoint and control of the society. Eva acquires new experiences from the position of a liberated woman, and Eva, librarian and woman writer, steps into a field of text production and becomes a subject of the text, same as Bisera Alikadić did it in her novels and poetry-through experience and revelation of body and usurpation of family, society and culture. With a view of that, phenomenon of body and corporeity appears to be a key prerequisite/trigger and a powerful medium to a birth of a woman as social, autonomous subject.

Keywords: body, identity, culture, Bisera Alikadić, *Larva*, *Krug*